

— Це автомобіль!— хвилюючись скрикують хлопці.

— Мотор!— упевнено каже Ярема.— Стійте спокійно і не смікайте мене за руки.

Справді, хвилюватись є чого, просто до них мчить машина і раптом зупиняється. Ярема з хлопцями підходить ближче, скидає картуз, йому душно.

— Автомобіль, а їде без коней!— шепоче Гриша.

Звичайно без коней!— коли Ярема брав Перекоп,— туди їхали ще й не такі машини, усі в залізі, цілі страховища, вони звалися танками. А це звичайна собі річ. Ярема відважно підходить ближче. За ним боязко йдуть хлопці. Та нічого страшного, з автомобіля давно зійшла людина в сірому, уже далеко під липами, скинула піджак,— от зупиняється під найярснішою липою і знову йде далі. Людини в сірому за деревами вже не видно.

Ярема зовсім сміливішає, обходить машину кругом, показує різні частини, Петро й Гриша тихенько скрикують. Цей Ярема з біса тямуща людина, може назвати найменший гвинтик, стільки чудернацьких слів і назвиськ. Шини гумові, у середині порожні, а це шпиці. Така машина може об'їхати село разів п'ять, коли не більше і все це за яких півгодини.

Ярема навіть береться за сигнальний ріжок. Вибухає страшний рев,— туди до сатани, не тільки Петро й Гриша, а й сам Ярема одскакують далеко вбік, чого доброго, людина в сірому може почути.

Власне, це дуже проста машина, під Перекопом були кращі, їх не пробивала проста куля, то були якісь дивовиська. Хотів би Ярема знати, хто з села бачив такі речі? Люди й уявити не можуть, які на світі є дива.

Саме у церкві скінчилась відправа, люди помічають на шляху автомобіль і поспішають,— не щодня трапляються новини, кожен хоче стати спереду, щоб краще видно. Старі й малі, їм чомусь боязко, може хто приїхав од влади. Сміливіші підходять до Яреми, він мовчить,— нехай стоять 111

112 і дивляться, не буде ж він розповідати що треба і чого не треба, якусь таємницю.

— Може хто до сільради? Голова якраз тут.

— О, в сільраду треба! — таємниче каже Ярема і більше не вимовить жодного слова.

Так воно й є. Ярема перший сюди прийшов і знає.

Голову сільської ради випихають з гурту, він упирається в землю ногами, але нехай іде, нехай сам відповідає, коли що негаразд у селі. Він одкашлюється, скидає картуз, підходить до машини, але там нікого немає. Голова не знає, де й діватись, безпомічно озирається до людей, вони йому махають руками. Невже він не бачить, що між липами сюди йде чоловік у сірому? Він іде й іде, уже близько, люди замовкають, — напружена хвилина, незабутній день.

Раптом сірий чоловік зупинився, кличе до себе Петра й Гришу, вони вилазять на липу, рвуть цілий жмут цвіту, подають сірому чоловікові.

Хіба не диво? — подають великий жмут цвіту. Людина в сірому щось кладе Петрові на долоню, цвіт мостить біля себе в машині, вона реве, труситься, задом робить круг і як стріла мчить туди, звідки приїхала.

Це було як сон, людям стало сумно, вони оточують Ярему, часом, не питає сірий чоловік про село і що дав Петрові за цвіт.

— Злот? — цілий злот за якийсь там цвіт, це вже річ неймовірна, значить злот фалшований, — ану бо, покажи його, Петре!

Еге, так оце узяв і показав! Петро й Гриша мовчки беруть Марту за руки і зникають з гурту.

— Не бачив, Яремо, який злот, не підроблений, часом? — питають люди.

Може й бачив, може й ще щось знає Ярема, люди самі побачать, що буде далі, — більше він нічого не скаже...

По обіді до Гершкової крамниці сходяться люди. Хтось пустив чутку, ніби Петро й Гриша купили медяників на

цілий злот, часом не монета сірої людини,? Сам голова сільської ради йде до Гершка, всі змовкають,— швидше шукай, може ти згубив його, Гершко?

О, що ви, злот у шухлядці, будь ласка!

Голова перший бере злот, обдивляється, кусає зубами, кидає на долівку,— злот дзвенить. Монета переходить з рук до рук, її ріжуть ножами, кусають,— ні, злот, як злот, срібний, з новими зубцями, справжній радянський злот. Непідроблений, зовсім ні, та Гершко й не прийняв би фалшованої монети, будь ласка, а так Петро й Гриша мають цілий картуз ласощів, ховаються з Мартою в бур'яні,— виявляється, медяників сорок штук. Їх треба розкласти на три рівних купки, але виходить один медяник зайвий.

— Візьми його собі, Марто!— запропонував Петро.

Чому її, а не Гриші — він ще не зовсім одужав і тепер блідий, нехай йому цей медяник, так Марта хоче.

Гриша ніяковіє. Він одужав, хіба не бачила Марта, як він вилазив на липу?— Медяник візьми собі, Марто!

Ніхто його не хоче взяти. Лежить він на землі, наче гріх який і тут трапилось таке:— Гриша хапає злощасний медяник і кидає Марті в пелену. Марта радісно скрикує. Петро бере цілу жменю своїх ласощів, кидає Марті, водночас затримуючи Гришину руку з медяниками.

— Ти вже дав їй, Гришо!

— Бо то був нічий!

— Твій! Прибери свою руку!

Гриша на мить замислюється, тоді усі свої медяники кладе біля Марти, сам бере лице в долоні і біжить на вулицю.

Це вже хто його знає й що,—Марта засумувала, їй уста смикаються, аби не Петро — вона б з охотою оце заплакала. І де він узяв цей злот?

— Візьми й мої!— розгублено сказав Петро, одсовуючись од своїх медяників.

І де взявся цей злот? Він отруїв їм день, та не тільки їм,— у селі тільки й балачок про злот і сіру людину з 113

114 автомобіля. Ще питання чим усе це скінчиться, може завтра приїде сорок таких машин з сірими людьми, може ще щось страшніше трапиться,— ніхто не знав. У селі жили люди і, як усі люди — нічого не знали.

Власне, на другий день нічого особливого й не трапилося. Плотники з Григорієвої хати помітили куряву в степу, але то могла пройти череда. Згодом плотники виразно побачили учорашню машину. Вона зупинилася на шляху під липами,— з Григорієвої хати звістка облетіла вулицю, скоро усе село знало, що під липами знову те диво, правда, трохи більше, але це не виключає тривоги, що одразу опанувала село. Люди кидають свою роботу, біжать до лип, там відсапуються, ідуть тихше, не на пожар же вони поспішають, автомобіль не втече, видно стоятиме довго, люди можуть полягати животами на землю й дивитися скільки завгодно.

Уся увага на тому, що робиться біля машини.

Та під липою розбивають намет, туди зносять ящики, лантухи, цілі гори великих мішків, рушницю і легеньке розкладне ліжко. На ньому спатиме один з двох, що приїхали.

Намет готовий. Один з невідомих їде назад, той, що лишився, високий, гарний з себе парубійко, дивиться на липи, тоді їде до людей. Вони підводяться, одступають трохи назад, парубійко їде просто на них, він питає:

— Дайте мені вашого голову, він тут?

Парубійко вродливий, як дівчина, у новому вбранні і блискучих чоботях,— ага, йому треба голову?— він тут, господи, прости йому грішному,— даруйте, що він босий, така спека, се й те, голова похапцем здирає з себе картуз.

— Ви зберіть мені туди надвечір громаду!— більше нічого не сказав невідомий. Пішов назад, уліз у свій намет, люди змушені були піти додому. Під липами залишаються Петро, Гриша й маленька Марта. Згодом вони крадькома підходять до намета, сідають на землю, ждуть. Щось неми-

нуче мусить відбутись, людина в наметі не вмерла і не кріт, що глибоко закопується в землю. Петро хруснув сухою гілочкою. Хруск ледве чутний, а їм здалось, що вдарив грім. Треба було утікати, та вже пізно. Поли намета відгорнулися, звідти вийшов заспаний молодик з чайником в руках,— тут вода і чи ніхто її не зілле йому на руки?

— Бери ти!— шепнув Петрові Гриша.

Трохи завагавшись, Петро зливає воду молодикові на руки. А вони стерегли його, щоб не вкрали?— ха - ха!— сміється молодик.

На радощах ніхто не може вимовити й слова,— аджеж невідомий дав їм по жмені горіхів, він зовсім не страшний, навпаки, спитав як їх звуть. Он як, Петро, Гриша й Марта?

— А вас як?— набравшись духу, спитав Петро.

— Мене? Кажіть товариш Криг!— Дуже весело, Криг розбиває Марті горіхи, показує маленький годинник на руці, зараз п'ята година, часом не зійшлась уже громада, може Петро піде й довідається?

Петро бігав недовго. Громада жде, можна йти...

Біля сільської ради стояло все село, жінки й чоловіки. Було душно, збитий пил сідав на землю, ним дихали й кашляли. Голова сільської ради виніс на ганок стола,— будь ласка, усе готове, можна починати. Та Криг і не підходив до столу, на привітання голови махнув рукою, він небагато що скаже, кілька слів, власне йому треба робочих рук і все.

Сказав і ніхто йому не повірив. Кожен промовець з міста починав жартами, така, видно, їх звичка.

— А яка робота все таки?— хтось поцікавився з гурту.

Криг сказав дивну річ:— йому треба зірвати увесь липовий цвіт, робота легка, може рвати й дитина, платню люди мають сказати самі.

Коли Криг дозволить — можна сміятись. Ще ніколи ніхто такого не чув, липи цвіли, осипались, ніхто цвіту 115

116 не рвав, його навіть не їдять свині. Та ніхто і не вилізе на липу, хіба яке ледащо, або діти. А втім,— цікаво, скільки Криг може дати за день,— ну, принаймні, дасть два злоти? Добре, аби завтра охочі були на липах.

І знову сміх. Люди щиро регочуться, глум, не менше, їм дуже важко зрозуміти Крига,— ні, на дерево таки ніхто не зважиться вилізити, це як собі хоче.

— Самі спробуйте, що там під небом!— гукнув Жменя. Це підбадьорило інших, почались жарти, людина з намета проста, нічого таємничого,— може не це він хотів сказати? Тоді нехай виходять охочі, кому шия дешева, або дурна голова, нехай скрутить її на липах. Ну, виходь!

З гурту виходять Петро й Гриша, вони рватимуть цвіт, Криг сміливо може їх записати.

Люди регочуться.

— Більше ніхто? — гукає Криг.— Може два злоти мало, я набавлю!— каже досить велику ціну, такої ціни в селі ще не чули, сорок копійок щось та значить!— Але охочі не виходять. У гурті починається мотушня, регіт, то випихають Ярему. Чого він огинається? Ха - ха, може на липах другий ніс виросте, ти, Яремо, не жартуй, як та гусінь, сам упораєшся з липами! Витиснули його до Крига, він несміливо дивиться тому в лице і раптом просить записати до роботи.

Ярема, Петро й Гриша — чудова кумпанія, сама голота, як бубон.

— Подавай сюди Терешка з Констанцією!— гукає Жменя.

Їх тут не було. До Крига протискується Григорій, що без ноги, він рватиме цвіт, на ціну пристає, прошу записати. З біса спритний Григорій, йому нема за що добудувати хату, може тут заробить яку копійку, тямуща людина.

— Вам не можна, ви без ноги! — з жалем сказав Криг, подивившись на Григорієву милицю.

— Не можна? Еге, мені не можна.

Криг знову набавляє п'ять копійок, але це буде остання

ціна, як люди собі хочуть. Вони уже починають говорити про свої справи. Криг підходить до голови сільської ради. Йому треба поговорити з головою комітету незаможних селян.

Виявляється, такого немає зовсім.

— Комнезам же є? Ну, давайте секретаря.

— В тім то й річ, що по других селах є й голови й секретарі, а тут тільки поганенький комітет незаможних селян, щось душ з п'ять. Був і голова, і секретар, але вони померли, більше й не обирали. Власне, тут бідних дуже мало, яких 80 родин,— а нащо вони вам?— сторожко спитав голова ради.

Криг:

— Я гадав, що комнезам візьметься зірвати цвіт. Принаймні по других селах так роблять.

А, он як!

— Більше нічого, можна прибрати стіл? — голова спокійно дивиться Кригові в лице,— коли що не так, даруйте, оце, як бачите.

О, бачить! — Криг іде з села до свого намета, перед ним пахучі липи, вони наче поломеніють, розтопившись за день під сонцем. Криг ще молодий, саме починає жити і не він буде, коли не забере такий дорогоцінний цвіт...

Лежить у наметі і думає різні думки, така вже невсипуча молодість. Раптом вухом вловив ледве помітний гул, наче кроки людини. Схопивши рушницю, Криг висунувся з намета.

Так, вона йде, темна, постать жінки, у місячному мариві. Минає намет і зупиняється. От вона озирнулась і знову тихо йде далі.

Криг гукнув.

— Ви чогось шукаєте? — спитав, підійшовши до жінки.

— Корови.— Вона каже, що шукає корови, десь пішла з двору, часом він її не бачив?

Ні, Криг не бачив. Він дивиться жінці в лице, уже запевняє, що корова сюдою не йшла, бачить, що це молода 117

178 дівчина з вродливим лицем і темними очима.— Корова сюдою не йшла, можна вертатись додому.

Голова дівчині похилена, вона питає, чи й дівчатам можна рвати цвіт, це вона тільки так спитала.

— Можна, коли їм не страшно на дереві.

— Я не боюсь, рватиму, тільки уночі, щоб не бачили люди!

Он як! — добре, нехай вона приходить завтра у такий час, як оце зараз. Криг записав її ім'я, зауваживши, що ім'я гарне, так звали його сестру, вона була маленька і вмерла, його сестра,— усього кращого!

— А як же корова? — гукнув, коли дівчина була вже далеко.

— Яка корова? Ах, так, я й забула. Вона прийде сама!

Криг ще довго дивився у слід дівчині,— вона прийде завтра, рватиме цвіт уночі, щоб не бачили люди...

III

Зранку й почали. Легка робота, дитяча забавка отут на липах. Петро намагався вилізти на самий вершечок липи, висів униз головою, він таки покаже своє уміння, як той кіт,— кругом нього сиплеться лист, бруньки, усе наче кипить, ціла хуртовина, він швидко наповняє свою торбу, спускає її на шворці Кригові, той висипає цвіт на рядна, де він сохне. Гей, Петре, трохи спокійніше, це тобі не на землі, а під хмарою.

Гриша поводить на дереві обережніше. Висіти униз головою і він може, так само вилізе на небезпечну гілляку, але це робота і жарти тут ні до чого.

Витрушуючи торби, Криг кладе туди горіха, хлопці завзятіше поспішають з повними торбами,— цей Криг тямуща людина, він не встигає витрушувати торби, а горіхів має ще цілий ящик.

Ярема вибирає нижчі гілляки. Не те, що він боїться підняти вище, унизу цвіт рясніший, можна рвати обома

руками, Криг просто не розумів, як він може так швидко наповнювати свою торбу.

До снідання п'ять лип стояли зовсім голі, без цвіту й листя, на них сумно було дивитись, наче тут пройшла черва.

По обіді сюди прийшли люди. Оце вони спали, нема чого робити і вони не помилились: — Кригові жаль своєї голови, він тільки витрушує торби, — гей, стережись, Петре, поки не впав і не розбивсь, як жаба! А Яремі не дуже то й личить сидіти на дереві, нерозважна безноса голова, краще пас би череду, далеко вигідніше й більший зиск.

Люди підходять до ряден, де сохне цвіт. Вони цього не розуміють. — нащо кому стільки цвіту? Криг каже, що його приймає Червоний Хрест, з цвіту роблять ліки.

Ха - ха, Жменя так і знав, і люди нехай пригадають той рік, коли Червоний Хрест приймав цибулю й хліб, щоб годувати голодних, тепер годуватимуть цвітом, хе.

— Дожились. Гей, Яремо, тебе годуватимуть цвітом!

— Кажете, роблять ліки?

Криг перестав відповідати, він сказав:

— Бачу, вам зовсім немає роботи.

Люди мовчать. Трохи перегортають цвіт, нарешті розходяться.

Увечері на ряднах було чимало цвіту, ціле море його, він підсох, шелестів у руках, але все таки уночі його треба ворухити, щоб не злігся й не зіпрів. Це вже зробить сам Криг.

— Стільки цвіту? Я вам поможу, — говорить Ярема. Йому тепер не спиться, він Кригові увесь до послуг, прошу.

— Ви й так стомилися. Мені допоможе одна дівчина! — сказав Криг.

Раз так, Ярема розуміє. Цікаво, що за одна, з цього села, чи з хуторів?

Криг:

— Здається з цього, шукала корову, її звуть Констанція. 119

— Констанція? — Ярему дуже зацікавила та дівчина, що помогатиме Кригові. — Може її не так звуть, аджеж правда?

Криг не міг помилитись, вона молода й вродлива, ця Констанція.

— Тоді не вона, у Констанції немає корови, — роздумливо промовив Ярема...

Пізно увечері прийшла Констанція. Криг добре бачить учорашню дівчину, вона тільки у старому вбранні, їй так воно не личить. Вона каже, щоб не порвати нового на дереві і це дуже мило з її боку, але все таки старе вбрання їй не личить.

— Ти й не рватимеш цвіту, щоб ти знала! — сказав Криг.

— Не рватиму? Я вже узяла й торбу! — Констанція засумувала.

Криг:

— Робота зовсім інша, треба цілу ніч ворухити цвіт, якраз твоя робота, Констанціє, — він узяв її за руку. Тут вона одержу не зірве, можна приходити у новому. Він показує, як треба поводитись з цвітом, розпитує про село, про неї саму, — он як! — їй усього сімнадцять років, батько її швець, більше вона про себе нічого не знає.

— А женихалось до тебе багато, правда? — сміється Криг.

Не багато, усього один і той без носа. Але це було давно і все забулось.

— У мене теж рве цвіт один безносий, дуже гарна людина, — зауважив Криг. — Чого ти смієшся?

Констанція регочеться, як дитина. Вона щось пригадала смішне, нехай дарує Криг, але таке смішне, вона не може втриматись, — ха - ха. І тут Криг схопив був її за руку і зараз випустив. Ах, це він помилився, думав, що цвіт, а то рука. Така темрява, можна багато де в чому помилитись. Вони сміються з цього, Констанція переходить на проти-

лежний край рядна, там цвіт ще неворушений,— який він запашний, наче щільники меду і зовсім не темрява, як сказав Криг, а світить місяць,— хе - хе.

Перед світом Констанція іде додому. Криг струшує з неї пелюстки цвіту,— аби тільки вона знала, як їй не личить оце лахміття.

— Не забудеш? — питає Криг.

— Одягти нове? — ну, ясно, вона не забуде.

Отож Криг не помилився, та й помиляться не міг, тверда людина: — ящик з горіхами став порожній, минув тиждень, липи стояли голі, увесь шлях наче висох, зосталось тільки дві липи, оце з них зривають останній цвіт.

І не тільки горіхів, не стало Кригового персня з синім камінчиком, а маленький годинник на руці зіпсувався й став. Треба було його лагодити. Петро й Гриша близько сприяливалися з Кригом, вони перші помітили, що не стало персня,— цікаво, де він міг подітись.

— Перстень? Я загубив,— байдуже відповів Криг.

Принаймні, хоч полагодити годинник, на це добрий майстер Ярема. Візьме, розбере на частини, може лопнула пружина — уставить другу, годинник буде як новий. Ярема усе може, під Перекопом лагодив кулемети й німецькі годинники навіть.

— Ви були під Перекопом? — дивується Криг.— І довго були червоноармійцем?

— Не так уже й довго, все таки встиг дещо зробити, за що має вічний подарунок, у ногу кулю. Особливо страшно було під Перекопом, жах один, коли навіть пригадує. Але це все минуло, не варто згадувати, воно потроху забувається.

— Все таки я й тепер пішов би під Перекоп!— з радістю вигукнув Ярема.

— Там і носа позбулись?

— Ні, це вже тут,— Ярема неохоче відповідає, коли справа заходить так далеко. Він же був почав забувати 121

122 про своє спотворення, взагалі останній час став ясніше дивитись на речі, має за цвіт гроші, викупив свою гармонію, задовольнявся малий і був щасливий.— Еге, носа загубив тут, а годинник поправляю...

Словом, життя іде своїм шляхом, уранці сходить сонце, жаркий день і біла ніч. Особливо розкішна ця ніч:— щось дивовижне, прозоре, синє, пахуче й дзвінке, як криця. Треба приникнути до землі усім своїм тілом, пити її п'янючий запах, гріх нахилитися над цвітом і ворушити його, він не пропаде, сухий, як шовк,— разом думають Криг і Констанція. Нарешті першим озивається Криг:

— Киньмо, він уже сухий, Констанціє.

Вона безвольно проводить руку в цвіту, але мовчить. Криг заходить під намет, чогось довго там пораяється, голос йому змінився, він гукає,— чи вона нічого не матиме, коли він вип'є одну чарочку?

— Я? — Нехай вип'є й дві, він п'є тільки вино, Констанція сама його пробувала, вино солодке, трохи хмільне,— Криг ще питає,—будь ласка, цвіт сухий, роботи немає, прошу.

Криг:

— Може й ти вип'єш, Констанціє?

Ні, вона не хоче. А втім, коли вино те, що й учора та сама пляшка — вип'є півчарочки, тільки пригубить, це в тому разі, коли вино вчорашнє.

Вона іде під намет, тут усе їй знайоме, вона сідає на ліжко.

Справді, вино те саме, Констанція уже не пригубить, а вип'є півчарочки, не більше.

— Тільки й усього? Може до дна? Так би й давно. І другу ну - бо, третю, я не силую, хе - хе, більше не дам,— Криг навіть викинув порожню пляшку з намета. Пляшка одразу спалахнула холодним місячним променем, скотилась під корінь липи й погасла. А ніч кругом,— гріх сидіти склавши руки, треба приникнути до землі, вона кличе до себе, так пахне угорі хмільний місяць і все наче співає,— грішні бувають такі святі ночі...

До намета тимчасом крадеться постать. Нерішуче зупиняється біля ряден з цвітом, тихо кличе Крига, озирається, тоді витирає сірник і дивиться в намет. Сірник гасне. Людина хоче витерти другий, але руки їй тремтять, сірники падають на землю. Видно, людина силкується закричати і тільки стогне, вона може упасти,— хай йому біс, я не розумію, але це ви, Яремо! — скрикнув Криг, виступивши з - під намета. Криг ждав Ярему, виходить, він приніс годинник?

Ярема мовчки виймає годинник, і коли не помилився, то в наметі Констанція?

Криг:

— Ні... їй стало недобре, вона лежить,— Криг дуже задоволений з свого годинника, чудово налагоджений, великий майстер Ярема.— Кажете, під Перекопом лагодили німецькі годинники?

— Їй недобре? — стогне Ярема.

Криг:

— Вдячний, тепер годинник не стане. Ви великий майстер, Яремо!

— Я питаю, чи справді їй недобре? — уже заlementував Ярема, намагаючись протиснутись під намет. Але Криг зручно одіпхнув його далеко вбік і просто йому в руку втиснув годинника.

— Візьміть, я вам дарую.

Ярема докраю спантеличений. Він дякує за годинник, тільки гадає, що Констанцію все таки буде краще відвести додому,— принаймні так думає.

— Ви дуже розумно думаєте,— сказав Криг.— Констанції, уявіть собі, раптом стало недобре. Криг сам ніяк не міг дати їй ради,— от гляньте, тепер їй далеко краще.

Вона виходить з - під намета, вигляд у неї мізерний, вона засоромлено дивиться в землю,— ах, це Ярема, який він добрий!

— Бери мене під руку, — заметушився Ярема. — 123

124 Прощайте, товариш Криг, дякую. Тобі краще, Констанціє?

Серед села її стало нудити, ноги підламувались, вона майже повиснула Яремі на руці і дуже просить, щоб він не так поспішав, наче біжить на пожар. Нарешті її зовсім занудило, вона змушена була схилитись на тин, таке страждання.

— Це перстень Кригів? — скрикує Ярема, узявши її за руку. — Він загубив, де ти його взяла?

Констанція невимовно страждала. Персня дав Петро, — боже, як їй важко, вона далі не може йти, відчуває, наче отут умре. І вона голосно застогнала.

— Тоді я понесу. Скажи і я тебе понесу, Констанціє.

— Неси, ти такий добрий, Яремо!

Він узяв її собі на руки, наче дитину, біжить, йому на диво легко, добре було б, якби вулиця тяглась без кінця й краю, такий Ярема щасливий...

Цвіт висушили, набили ним лантухи. Криг згорнув намет, робота була закінчена. Кригові просто пощастило з трьома робітниками впоратися з цвітом. Дорогий цвіт лежить у лантухах, од нього несе пасікою, — Ярема чує, як він пахне? — жартують люди. Вони прийшли востаннє глянути на Крига, цю дивну людину з цвітом, головне, їх цікавить — скільки то він дасть за роботу. Ну, безумовно, заробили не мало, роги на холодець, Ярема купить батіжок, а Петро й Гриша по цукерці, — безглуздя. Жменя каже, що біднота літом рада сидіти на липах, а зимою позичає хліб, — ні, Яремо, ніхто тобі й шматка не кине, так і знай. На липах не розбагатієш, щось такого не чули діти й прадіди, — от!

Криг виймає гаман, одлічує папірці, цілі карбованці, подає Яремі, Петрові й Гриші і це все на виду всіх, Криг не ховається, отака платня за цвіт.

Люди ахають, як один. Просто злочин давати Яремі аж

три карбованці. Правда, Кригових грошей не жаль, але Жменя не стерпів, він сказав:

— Мій наймит робить од снігу й до снігу і має усього п'ять карбованців!

— Скоро наймита у вас не буде,— сказав Криг.

— О?

Петрові й Гриші так само. Головне, гроші на фалшовані, новенькі папірці,— господи, скільки то на світі є грошей. Коли б знаття — усе село було б на липах, людям жаль себе, наче вони щось втратили.

Криг одлічує дві троячки, з ящика виймає пакунок, розгортає його,— це розкішна шовкова хустка, з великими квітками по полю, може комусь з людей, здається, більше ніхто не був на липах? — кожен намагається чимнебудь звернути на себе увагу, може якраз йому дістанеться такий подарунок.

Хустку й гроші Криг віддає Констанції.

Люди захвилювались, як море. Он як, вона сушила цвіт! Цілих шість карбованців і така дорога хустка,— дивний Криг. Витрусити стільки грошей не всякий може,— і хустка. Вона переходить з рук до рук,—то була незабутня хвилина.

Криг підходить до чоловіків. Взагалі він поводитьсь дуже просто, йому треба повезти цвіт до міста, на це доведеться не менше дві підводи. Ціну люди самі скажуть.

О, ціну яку дасть Криг, хіба вони йому не вірять?

— Ми дамо вам сорок підвід, коли хочете!

Але тут вийшов Жменя. Увесь цвіт він повезе сам і без копійки грошей.

— Ну, візьму хіба половину грошей. Можна запрягати?

— Увесь цвіт? — дивується Криг.

Увесь, ще й Криг сидітиме зверху. Все одно Жмені треба їхати до міста. Сьогодні прийшла пошта і йому лист. Маленький клаптик паперу, списаний хлоп'ячою рукою, з 125

126 помилками,— Жмені негайно треба їхати, візьме й цвіт, немає тут нічого дивного.

— Я хотів би дещо заробити,— хтось винувато промовив з гурту.

Жменя випростався.

— А, це ти там, Юхиме? Я все забуваю сказати про хлібець, ти вже того...

Так, значить, цвіт повезе Жменя. І тут сталося таке:— з гурту протискується Терешко, зупиняється проти Жмені, хоче сказати спокійно, але несподівано вигукує:

— Ми тобі не дамо заробити ні копійки. Так, чи ні?— звернувся уже до людей.

— Так. Не дамо! —почулись вигуки.

— У нього царське золото й миші не їдять!

— Цвіт повеземо й самі!

Терешко наче який добрий дух з'явився в останню хвилину й, оком не моргнувши, сказав те, що тільки могли думати люди.—Григорій, що без ноги, виходь, повезеш цвіт! Гершку, твоя крамниця й миші не прогодує, а ми без соли ось уже тиждень,— виходь там! — і Терешко затерся в тлумі.

— Що за один? — не розуміючи нічого, що зараз відбулось, спитав Криг.

— Швець. Його Констанція.

Еге, Констанція, оця вродлива дівчина, його дочка. Він до тюрми був не такий, звичайний собі швець, а це змінився, усе щось думає, часто їздить до міста, навіть не плакав, коли йому градом вибило ниву. Більше того, був випадок, коли Терешко убогій вдові пошив нові чоботи і не взяв з неї ні шага грошей. Дивна людина, а це дав змогу заробити яку копійку. Ех, яке тут усе бідне, аби тільки знав Криг! — сказав Григорій, пораючись біля лантухів.

Нарешті цвіт навантажили, вкрили брезентами, Криг помахав людям рукою, і вози з глухим рипінням рушили з місця.

— Приїздіть того року! — гукають люди.

— Гей, усього кращого!

Коли вози завернули за могилу — людям стало сумно. Але згодом вони пристають до Яреми, радять йому посіяти гроші, може вони виростуть, — хе - хе, або закопати в землю, будуть дітям. Вони вже ненавидять Ярему, він має гроші, три карбованці, уже не міг умерти з голоду, це їх розлючує, але він мовчки іде додому, і його забувають. Цікаво тільки, що робитимуть з грошима Петро й Гриша? — може загублять, або розтринькають на ласощі.

— Ми знаємо, правда, Марто? — вона хитнула головою. Вони тямущі хлопці, ну, трохи куплять медяників, але це ще не значить, що пропали усі гроші.

— Я куплю коня з возом, — сказав Гриша. Як думає Марта?

Це саме думала, тільки не встигла сказати. Купить коня й воза, оцей хитрий Гриша. А Петро мусить купити Гершкову крамничку.

— Ти думала про це, Марто?

Ну, ясно ж, — Петро вихопив цю думку їй з уст, добре було б, аби з крамнички викидати оливу й оселедці, от що треба буде зробити.

— Ти щось думаєш, Петре?

Він кладе собі на долоню усі свої гроші, це саме може зробити й Гриша. Той, не замислюючись, кладе свої гроші до купи, Петро іде до Констанції і нехай вона не дивується, це гроші, вони їм непотрібні.

— А медяники? — ображено спитала Марта.

Гриша в кишені добув срібний гривеник...

Так, це був незабутній день. Все змінилось, наче пройшла злива і хто міг подумати? Ніхто. Оця Констанція володіє немалими грошима і чудовою хусткою з великими квітками по полю, — боже ти наш, які то є на світі чарівні хустки. А ну бо, запни її, Констанціє. Вона ще гарніша стала, наче панночка, хустка їй до лиця, — але в неї й перстень 127

128 золотий з синім камінчиком, от воно що! Може вона й перстень заробила?

— Мені подарував Петро, він знайшов.

Ну, положим, краще мовчи, Констанціє, Петро не міг знайти, ти його заробила, хе - хе. З такою вродою можна щодня заробляти золоті персні,— і раптом люди немилосердно регочуться, як звіри. От що значить сушити цвіт уночі, далеко од людських очей. Ха - ха, та зупинись же, Констанціє!

Дома їй стало легше. Гроші їй непотрібні, вона віддає їх Терешкові.

— Але це багатство. Я вже не знаю, де ти могла узяти стільки грошей! — каже Терешко.

— Трохи моїх, а це віддали Петро й Гриша.

Терешко перелічив гроші, загорнув їх у газету,— коли берегти — вистачить грошей надовго. Нехай Констанція пам'ятає і зараз же ув'яже хліба Терешкові на дорогу. Еге, піде до міста, у селі нема більше чого робити.

— Коли що — підеш до Яреми.

— Я ніколи до нього не піду, щоб ви знали,— сказала Констанція.

— Коли тільки що трапиться, кажу. Може я вернусь нескоро.

Уже коли був на вулиці — Констанція гукнула:

— Ви не надовго?

— Підеш до Яреми, не забудь! — махнув Терешко рукою і похилив голову.

Отже село потроху входило в свою звичну колію. Почались жнива, зранку й до вечора люди гнулися на полі, їм було важко, десь далеко горіла стерня і ніхто туди не бігав, усі були стомлені. За цей час особливого нічого не трапилось, хіба що діти, граючись сірниками, підпалили з краю села повітку, але її швидко погасили, просто розірвавши повітку на шматки, і притоптали ногами.

Жнива на Україні скрізь однакові, і коли хто вріжеться серпом — ціла подія і розмов на тиждень. Та тут ніхто не черкнувся серпом, все було спокійне, час ішов мляво, наче сон. І раптом, як грім серед синього неба — сталася новина: — з міста приїхав молодий Жменя.

Теслярі з Григорієвої хати бачили, як він зайшов до Гершка в крамничку, за хвилину вийшов на вулицю і тут же закупив цигарку, витерши сірника лівою рукою. Він не був лівак, але всі заклопотані люди витирають сірника лівою.

От який став Андрій, що рік тому його одвезено до міста. Він дуже виріс, був у новому вбранні з блискучими гудзиками, у синьому картузі і жовтих черевиках. Теслярі зауважили його ліниву ходу, він злегка похитувавсь, часто затягувався цигаркою і кашляв. Згодом вийшов уже з Мартою, вів її під руку, голова йому високо піднесена, наче він хотів zarazом помітити усі зміни, які трапилися в селі за цей час.

А втім змін багато, єна що глянути і не такій людині, як цей Андрій. От Григорій, що без ноги, будує собі нову хату. Теслярів аж п'ять душ. Вони кидають свій струмент і дивляться на Андрія. Він шепнув Марті:

— Це теслярі?

— Еге, вони роблять хату.

— Я підйду, і ти побачиш, вони скинуть картузи.

Запалює нову цигарку, підходить до теслярів. Вони, здається, роблять хату?

Так, робота не легка, теслярі не проти того, щоб закурити Андрієвих цигарок, — вдячні. Його питають, як там у місті, що він робить і чи надовго приїхав. Усього на місяць? Мало.

Але це зветься вакаціями, Андрій вчиться на інженера, убрання й гудзики на ньому інженерські. А в місті далеко веселіше, кіно, театри, різні видовища, а тут нудьга і люди виключно говорять про худобу або про картоплю.

130 Хе - хе, сміються теслярі, вони рішуче з цим погоджуються. У місті ніхто не говорить про худобу й картоплю, а тільки їдять, це далеко вигідніше,— ха - ха.

— Треба й про картоплю говорити, так то. Значить, інженером будете?

Так, зміна в селі величезна, хоч би ці теслярі,— вони Андрієві кажуть «ви».

— Ти чула, Марто?

— О, я все чула!

Зміна велика: — Гершко пофарбував свою крамничку; біля сільської ради зазеленів явір і пара кущиків калини; у старого Клима громом розбило вербу,— але що це? Де взялась ця музика? Десь близько, зовсім під боком, в отій хатині. Андрій ніяк не пригадає, чия це хата.

— Яремина, того, що пас ягнята! — підказує Марта.

— А, Яремина! — Андрій хоче йти далі, але Марта оце б з великою охотою пішла послухати музики. Ярема так гарно грає.— Ти хочеш, щоб я забруднив свою одержу, Марто? — заперечив Андрій — і головне — йти до якогось там чабана.

— Він уже не пасе і такий смішний, без носа,—вмовляє Марта.

— Без носа? Тоді підемо.

Вони стали у Яреми на порозі, і музика зразу ж обірвалася. Ярема просто не може втриматись, він скрикує,— туди до біса, але це Андрій, хіба не впізнають Петро й Гриша? Ну, та й історія, прийшов Андрій!

Еге, це Андрій. Петра тільки непокоїть Марта, не одходить од Андрія, стоїть з ним рядом, наче у хаті немає ослонів.

— Сідай, Андрію,— запрошує Ярема, здуваючи з ослона порох, Андрій стримано дякує і закурює цигарку. Він сьогодні викурих їх біля сотні і очі йому червоні.

Петро й Гриша з насолодою могли б викурити по фабричній цигарці,— хоч Андрій і пан великий, але мусить дати

цигарку,— сказав Петро, підступивши до Андрія. Той почав доводити, що тютюн дорогий, головне міцний,— Петро кашлятиме.

— Правда ж, Марто?

Вона хитнула головою.

Петрові лице горить, як жар, він питає:

— Що це за гудзики?

— Заграй, Яремо! — не Петро, а порожнє місце перед Андрієм, от який він став, оцей хлопчисько.

Ярема замріяно перебирає клявіатуру, нараз втинає войовничий марш, далі пішли вальси,— нехай буде проклятий, Ярема так бездоганно грає на гармонії. Андрієві мороз пішов поза шкурою, він уся увага,— та одступи, Петре, ти мішаєш слухати. Сядь і сиди.

Петро не рушив з місця, а допитливо озирнувся до Гриші. Той хитнув головою.

— Даси цигарку? — заlementував Петро.— Не даси?

Ярема сильно натис клявіатуру, Петро схопив Андрія за барки,— він таки дасть цигарку, оцей панок. Обое вже вовтузяться, Петро притиснув Андрія до стіни,— а Ярема грає. вальси, марші, ціла буря звуків літає по хаті,— боже, стіна мажеться.— скрикнула Марта. Вальси, марші, хуртовина чарівних звуків — біс його знає, що вигдав Петро, але Андрій визволивсь з його цупких рук, музика вмовкла на половині, наче Ярема грав виключно до бою.

— Нікчемний з тебе інженер буде,— сміється Ярема.

Андрій стоїть серед хати мізерний, зім'ятий на онучу, уся спина йому була вимазана крейдою, два блискучі гудзики вирвались з м'ясом, носок жовтого черевика розчавлений, наче гнилий помідор, Андрій ладен був уже заплакати. А втім він би показав Петрові, аби був босий, о, він навчив би його!

Марта рукавом витирає йому спину, їй смішно і краще Андрій нехай не хвалиться, хіба він не знає, що Петро убив упира? Не знає? Він убив упира.

132 — Він дурний, його вигнали з школи, він не вміє читати. Петро поблід.

— Я тобі оцим кишки випущу? — скрикнув, хапаючи хлібний ніж. Правда, його були вигнали з школи, не хотів учитись і тепер погано читає й пише, але він має великі кулаки і бистрий розум, це все йому наготові. Він не попустить, щоб хто глузував з нього, іще слово — і кишки Андрієві геть до сатани! — от що сказав Петро, завзятий хлопчисько.

Андрієві нічого не лишається, як вийти з хати. Він моргає Марті, щоб ішла з ним разом.

— Не руш її! — крикнув Петро. — Не йди з ним, Марто.

Вона хвилинку вагається, тоді сідає з Гришею рядом. Ярема знову починає грати, на нього уже найшло надхнення, схилив голову набік і так і не підводив, аж поки не переграв усіх пісень. Тоді Марта згадала, що треба іти додому. І зовсім не до Андрія, нехай дивляться у вікно, куди вона піде.

На вулиці з - за рогу підійшов до неї Андрій, узяв її під руку, погрозив на Яремину хату і наче навмисне пішов дуже тихо.

— Значить, я його вб'ю, — простогнав Петро. Гриша нехай іде з ним разом....

З дула липи витяг свій револьвер, зауважив, що він трохи поіржавів, але досить справний, можна ним вбити кого завгодно, що на це скаже Гриша.

— А кулі й немає, — сказав Гриша.

— Кулі? — Петро подумав. — Куля буде, у Яреми їх багато і вбити можна, я вже знаю.

О, у Яреми немало куль, різних набоїв. Він з - під печі витяг цілу скриньку з набоями. Петрів револьвер починається смертельним зерном, завтра Андрія не буде на світі, нехай собі як хоче.

— Добре було б, Петре, аби ти дав мені цей револьвер за годинник, — каже Ярема, знімаючи з руки маленький

годинник.— Убити можна й рукою, а годинника тепер такого немає, він Кригів. Ти подумай.

Петро дивиться на Гришу. Той моргає бровами.

— Бери,— револьвер Петрові непотрібний. Йому на руці чудовий годинник, він цокає, принаймні Андрій такої речі не має. — А ти його не забереш, Яремо? Це я тільки так спитав.

— Ну, що ти, він твій, можеш навіть його розбити.

Говорять про годинник, як його заводити, Гриша й собі встряває в балачку. Йому дуже цікаво, чи Марта справді любить Андрія, чи тільки так з ним ходить?

Ярема уважно чистить піском револьвер.

Гриша:

— Я тебе питаю, Яремо.

— Ні, вона тебе любить. Подай мені оливу. Так, так, не думай про це, Гришо, все зміниться, от побачиш!

Він сказав правду.

Власне, дещо уже почало змінятись. От приїхав Григорій, що без ноги, і Гершко. Вони заробили у Крига за цвіт по кілька карбованців, Григорій міг прикупити трохи дерева, теслярі почали виводити крокви, хата росла, як печериця, Григорій, коли так і далі поведеться — перейде в нову хату на зиму, а то й раніше.

Старий Гершко привіз соли, ладану, діжечку оселедців і махорки, взагалі Гершко тепер став заклопотаний, майже ніщо для нього багато важило, про все треба подумати, де треба — прикинути розумом, на більше він неспроможний.

— Ми казали, щоб ти привіз ременю на чоботи. Знову ж у тебе немає шапок,— люди не докоряють, але це їм необхідно.

— Буде, тільки у мене немає грошей,— у чомусь виправдується Гершко. Він усе купить, коли розживеться на гроші.

— Не забудь ременю й шапок.

134 — О, я не забуду! — він навіть не забув зразу по приїзді піти до Констанції. Приніс щось у вузличку і маленький пакунок. — Це борошно, візьми його собі, Констанціє! — правда, убогий подарунок, вузлик білого борошна, а цей пакунок передав Криг.

Споломенівши на лиці, Констанція розгорнула пакунок, там був одріз дорогої матерії, синьої, з білими смужками, ціле багатство, стільки матерії!

— Дуже багато матерії! — скрикнула Констанція.

— Не так то вже й багато, — сказав Гершко, — Кригові навіть незручно було передавати стільки, але тоді магазини зачинились, довелося обмежитись такою дрібницею. Криг просив дарувати йому, він добра людина, жаль, що їде з України, може й не вернеться зовсім.

— Ви батька не бачили? — перебила Констанція.

— Бачив. Він ішов проти, пізнав мене, звернув з дороги й пішов полем. Я гукав, тільки він не озирнувся. Кажеш, пішов надовго?

Констанція не знає. Ага, Криг справді їде з України?

— Еге, десь до Сибіру чи що, — Гершко стогне, йому ломить спину, прощай і заходь коли, Констанціє, і все таке інше...

Констанції стало сумно. Але вона ще молода й зелена і як увечері прийшов Ярема з гармонією, вона вже почала кепкувати з нього, він напевне й умре без носа, ха - ха!

Ну, ясно, і вмере. Хіба вона думає жити вічно? Зірка й та не вічно стримить у небі, а падає й гасне, а то люди. Чому Констанції прийшло таке на думку? Краще нехай слухає, а він заграє.

Перебравши усі голоси, він утяв свою улюблену матроську пісню, де гнівався один бас і плакала флейта. Матроси, як один, ішли вмирати, вони гніваються на свого ворога і разом з тим посилають прощальне вітання розлогим степам на своїй батьківщині, — гей, плаче флейта й три-можно воркоче бас.

Констанція схвильовано підсовується ближче до Яреми і кладе свою руку йому на коліно. Музика вмовкла. Ярема пильно подивився Констанції в лице, схопив її за шию, голову її притиснув собі до грудей,— так була яка хвилина, або сто років, хіба він знає? Та Констанція видерлась, нехай він багато не думає, вона була замислилась і все.

— Я й не думаю багато. Знаю тільки, що твій батько передав мені листа.

— Справді? Покажи, Яремо, який ти добрий.

— Сядь тут, покажу! — Він показав на місце біля себе. Без носа, гугнявить, але така молодість,— і листа тоді покаже, коли Констанція сяде з ним рядом.

Вона вдивляється в нього, він не такий уже й бридкий, живуть же з гіршими і бувають щасливі. Вона деякий момент вагається, нарешті сідає з ним рядом.

— Тільки не будь дурний і прибери свої руки!

Ой же Ярема! — на відповідь ще дужче тисне її до себе, цілує в очі, в уста,— нехай його сатана візьме, він наче збожеволів, оцей безносий.

А Констанція мовчить, не пручається, хитра дівчина, хоче, щоб прочитав листа,— хто своєю волею буде відповідати на пестоші? — ну й годі, тепер читай, Яремо, будь до кінця сумлінною людиною.

Це був маленький клаптик паперу, нашвидкуруч написаний, де сповіщав Терешко, що він уже в місті, як і що — напише згодом, головне, Яремо, пам'ятай нашу балачку і слідкуй за липами, як за своїми очима. Терешко.

— Я нічого не зрозуміла,—безнадійно сказала Констанція.

— Бо ти ще дитина! — Ярема знову хоче її залучити собі до рук, та вона утікає на другу лаву, нехай Ярема грає, або йде з хати.

Але ж ця молодість, благословенний час! — Ярема все таки хапає її за руку, деякий момент мовчить, тоді зміненим

136 голосом поволі зауважив, що їй на руці Кригів перстень,—
нащо він їй, скинь його, Констанціє!

Вона не розгубилась, навпаки,— легко скинула цей перстень з синім камінчиком, Ярема ж не подарує другого? — сміється Констанція.

— Виходить, його подарував Криг? Казала — знайшов Петро.

— І Петро, й Криг, і всі люди, ха. А втім, я можу його скинути. Хочеш?

— О, скинь його! — Ярема купить новий перстень, цей дуже поганий,— о, скинь його, Констанціє!

Вона скидає перстень, дивиться, де його подіти і кидає в помийницю.

— Тільки побачу, як ти мені купиш новий. Може мірку візьмеш з пальця? Це я жартую.

— І візьму,— Ярема бере її палець, обв'язує ниткою, він на вітер не кидає слів,— до побачення, Констанціє!

Вона стоїть на порозі й гукає:

— Побачу, який твердий ти на слові! — тоді виливає помийницю, знаходить перстень з синім камінчиком і одягає собі на палець.

Так минув місяць, давно закінчились жнива, у Григорія не вистачило дерева й грошей, знову доведеться йому зимувати у найманій хаті. Все ж таки він змагався, продав свій кожух і жінчині чоботи, діставав дерево й будувався, як мурашка.

Старий Гершко привіз нову партію краму, тут уже були шапки й рукавиці, трохи ременю на чоботи,—але уявіть, на більше не вистачило грошей.

— Ти вже не забудь ременю. Знову ж, у тебе гнилі оселедці.

О, Гершко старий, але не забуде...

І Андрій мав їхати до міста, вакаціям його прийшов кінець. Його не виряджали, як торік, Жменя не плакав,

Андрій вже не мала дитина, за літо підріс, жовті черевики давили пальці, рукава стали короткі,— до міста його підвезе Гершко, все одно йому треба їхати по сіль. Андрій не борона, на возі місця багато не займе, так вони й умовились.

— Ти, Гершку, наженеш мене на шляху! — сказав Андрій. З Мартою вийшов за село, оце розбита липа з дуплом, її розбив грім. Марта повідомила, що саме тут убитий упир, торік ще лежали кістки. Марті так страшно,— Андрій не боїться?

— Я нічого не боюсь. То Петро бреше, упирів уже давно немає на світі. Петро дурний, розбишака, погано читає й пише.

Марта не знає, що й казати. Може Петро й справді дурний, вона цього не знає,— о, нехай він сам скаже!

— Ти дурний, Петре? — питає Марта, глянувши на темну одтулину дупла, де раптом з'явилась Петрова голова.— Андрій каже, що ти погано читаєш. Не смикай мене, Андрію, порвеш кохточку.

Андрій озирнувся, та було вже пізно.

— Ти білий, Петре, як крейда! — скрикнула Марта.

Еге, він блідий, як смерть. За ним з дупла вистрибнув Гриша, вони оточили Андрія, Петро пройшов у нього під самим носом,— це була страшна хвилина, коли б не Марта— Андрій все таки спробував би утікати.

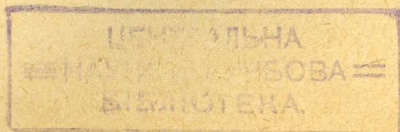
— Ти знаєш, котра зараз година? — несподівано спитав Петро.

Андрій не знає.

Тоді Петро скаже: — довго дивиться на годинник, каже годину. Він знає усі цифри на цифербляті, тут оце напис фірми, Петро його читає. Він ще сьогодні прочитав одну цікаву книжку, вона зараз дома. Там пишеться про все на світі і про села. Дуже цікава книжка, але вона дома.

— Я не брешу, нехай скаже Гриша.

Той хитнув головою.

Усі дивляться на Петра, що він робить. Він скидає з руки годинник, замислюється і годинник віддає Андрієві.

— Бери, нехай буде тобі на згадку! — от який Петро, щедрий хлопчина, коли цього не знала Марта.

Андрій недовіжливо бере годинник і озирається. Гершко уже виїхав з села.

— Хіба в тебе є другий годинник? — з жалем спитав Гриша, нічого не розуміючи.

— Це вже твій годинник, Андрію — каже Петро. — Прощай!

Андрій похапцем стрибає до Гершка на воза, почувавши себе врятованим і щасливим з годинником.

Петро позіхнув, ліг на землю, він буде спати. За хвилину спитав, чи вже не видно Андрія на шляху.

— Не видно? Я й забув! — скрикнув Петро, зривається на ноги й біжить туди, де Андрій. Його довго не було. Коли прийшов — був задиханий, піт заливав йому очі, він зараз же конче мусить знати, чи Андрій що подарував коли Марті?

Нічого, і вона не бреше.

— Тоді візьми оцю дрібничку! — вийняв Петро з кишені маленький годинник.

— Це той, що ти Андрієві! — скрикують Гриша й Марта. — Такий ремінчик і біла пряжка. Ти чуєш?

І чути не хоче якусь нісенітницю. Він дивиться у небо, нехай і вони глянуть, воно високе й сине.

— А годинник зовсім інший, коли хочете знати. У мене їх багато, тобі, Гришо, подарую срібний, з золотою кришечкою.

Гриша вражений. Петро, виявляється, усе може: — от він бере Марту під руку, — так робив Андрій, — вона ж все ще не знає, де подіти годинник. Так і несе на долоні. Він їй ні до чого.

— Забери його собі, Гришо, я тобі ще ніколи нічого не давала.

Гриша дивиться. Петро моргає бровами. Гриша бере годинник, а ввечері його повертає Петрові. Інакше й бути не може з цим годинником. Петро не хоче.

— Він же твій! — непорозуміло сперечається Гриша. — Тоді я тобі його подарую оце зараз.

Петро бере годинник, щось думає, нарешті кидає його в колодязь.

— Він став, я ледве видер його в Андрія і всередині щось хруснуло. Ну, забудь про це, Гришо!

Ідуть мовчки, приголомшені, злиденні, як злиденне й сіре усе в селі...

Взагалі, коли приходить осінь, — на село одразу падають злидні, як іржа на залізо. Так було здавна, люди до цього звикли. Вони перебивались з дня на день, свого хліба їм вистачало тільки до різдвяних свят, вони їли картоплю, моркву, жили до нового врожаю і не сумували. Але цього року не передбачалось нічого доброго, хліба майже не було, його вибило градом, та й наливався він якось погано й згорів на сонці. Жменя на пробу зважив один сніп і вийшло усього п'ять фунтів, коли раніше сніп давав десять. Це не багатство. Жменя одразу змолотив увесь свій врожай, всипав його в засіки, на дверях комори почепивши важкий замок. Він знав, що прийде голодна зима, журавлі летіли низько, перша прикмета, що будуть страшні морози, це знало усе село, але ніхто нічого не робив. Вони були одвічні злидарі й мудрі і коли де рветься — дірки не латали, бо все одно дірка з'явиться друга.

На дереві лист пожовк й осипався, тепер село стояло голе, на всіх вітрах, показуючи усі свої безпорадні злидні. Навіть церква і та посіріла, стіни облупились, уся вона трохи не валиться на бік. Коли йшов дощ — вода капала на престол, стікала на образи, великий образ спасителя давно поцвів, розколовся надвоє, його злуцчене лице вросло печерицями, — прости нам грішним, треба було щось думати, врешті од церкви й сліду не буде, наче од викуреної цигарки. 139

140 Еге, треба було негайно думати про церкву. Сьогодні неділя, у церкві повно людей, після відправи священник скорбним зором обвів боже пристановище,— як на думку парафіян, треба ремонтувати, чи збудувати нову церкву? Він дуже поважна людина в селі, не кидає слів на вітер,— до речі, дзвін репнув, треба купити новий. Священик заклопотана й засмучена людина, він похилив голову.

Люди дивляться навколо себе, наче вперше бачать спорохнявілі стіни, їх проймає сум. Хтось сказав, що краще збудувати нову церкву, це не собача будка і раз робити — значить спочатку й докінця. Зідхання й гомін пішов по церкві. Сказано розумно, тямуща людина, цей Жменя, дурниці не скаже,— правда, можна й поремонтувати, але хіба надовго, вона знову похилиться. Така доля усіх церков. Голова сільської ради почав доводити, що поремонтована церква подібна на стару людину, як її не лікуй — вона вмирає. Таке трапилось у сусідньому селі,— церкву поремонтували, а вона взяла й завалилась саме на перший день великодня. Річ тільки в тому, де дістати дерева на нову церкву, на владу надії мало, влада не дасть ні тріски!— сказав голова сільської ради.

Безпорадне зідхання по церкві, усі з надією глянули на Жменю, він мав щось сказати.

— Дерев?— Жменя просто дивується. Про владу й говорить не доводиться, влада отут у селі,— дерева? За селом росте не одна сотня лип, з них вийде цілий монастир, а то й лавра, коли хочете. Дерев!— треба тільки усім селом зрізати липи і вже весною приступити до роботи. Дерев!— Жменя про це думав, може він того й не спить уночі — дерев!— Що там за возня, люди?

То з бабинця протискується Ярема. Одкашлюється, він зосереджений і собі хоче щось сказати. Його одразу беруть на глум — он як уперше за своє безносе життя Ярема з'явився у церкві — ану бо, перехристись, Яремо, ха - ха. Відправа скінчилась, людям не гріх і пожартувати,—

цікаво, що саме скаже Ярема. Та не кашляй так часто, тебе, слава богу, не вінчають, починай!

Жменя з священником глумливо презираються, підходять ближче. У церкві німіє тиша.

— Наші діти ходять у другі села!— сказав Ярема.

— Ну, мели вже, мели, — додав Жменя.

— Замість церкви — аби школу з лип!— більше Яремі не дали говорити. Грім реготу вибухнув у церкві й луною відбився на хорах. Он як, Ярема жаліє дітей. Дивно, але коли матиме своїх — нехай жаліє скільки завгодно. Та хіба така потвора матиме коли хоч одну дитину, ха - ха - ха. Ні, Яремо, сядь нижче, не сунь свого носа, куди не треба, от у чому річ. Ти десь почув, сивий голубе, що по других селах церкви розбирають на школи, а тут цього не буде, хіба ми повмираємо, голубе наш сивий. Бо там є комнезами й комуністи, а в нас тільки жменька тих комнезамів і то без голови й секретаря, слава тобі боже.

— Я тільки хочу...— промовив Ярема, але Жменя гукнув:

— Не дати йому голоса, чи хай говорить?

— Не треба!— заревіла церква. Ярема може собі іти додому й не озиратись, ха - ха!

Жменя знову говорить про липи, а про дзвін нема що й думати, Жменя сам його купить на власні гроші і подарує парафії.

Так воно й буде, парафія — великий чоловік, і ніхто їй не стане серед дороги. Хто там каже — що Ярема? Він же пішов до Констанції, щасливо їм зійтися...

Ярема не прийшов, а прибиг. Констанція часом не пам'ятає, де Терешко сховав Яремину бомбу?

— Але що з тобою, ти увесь білий, як крейда!— еге, може він думає розірватись разом з бомбою?

— Не жартуй, ти бачила, де схована бомба?

Констанція пригадує:— це було давно, Терешко щось ховав у соломі і коли то бомба — вона у лівому острішкові. 141

142 Розкидавши кривлю на хаті, Ярема знайшов бомбу, сховав собі за пазуху, йому так ніколи, він поспішає додому.

— Я думала, що приніс обіцяний перстень!— так же казав Ярема, коли не помиляється Констанція?

— Мені дуже сумно, я забув,— він бере Констанцію за руку, дивиться їй у лице, він уже зовсім розкис, ладен був заплакати,— нехай вона його згадує, коли він буде вбитий. Прощай, може мене і вб'ють!

Це сталося цілком несподівано, Констанція не могла нічого прибрати розумом, вона тільки злякалася, хотіла уже гукнути, але Ярема був далеко на вулиці. Нащо йому бомба?— не розуміла Констанція...

О, бомба йому потрібна, хороша бомба часто стає людині в пригоді, таке, значить, життя. Може Ярема й не жив би досі, коли б під Перекопом не мав сильної бомби. Тоді страшно ревла буря, ніч була чорна, як сажа, Ярема лежав у рові, усім тілом своїм угрузнувши в болото. Більшовики десь відійшли, він сам був з усіх боків оточений білогвардійцями і ждав на неминучий кінець. От вони помітили його, уже лізуть, уже беруть його, але він кинув бомбу і тепер живий, сидить у своїй хаті, дивиться у вікно. Там вітер. Під Перекопом теж ревів такий вітер, тільки тут замість війська ідуть селяни з пилками й сокирами, усе йдуть вони, йдуть, здається, їм кінця й краю не буде.

Ярема перевірів револьвер, сховав його в кишеню разом з бомбою, городами вибіг за село, і не встигли передні лави людей підійти до лип — він уже стояв там, розмахував руками, подаючи знак, щоб вони зараз же вертались додому.

Щоб вертались!— вони навіть не звертають на нього уваги, ідуть і йдуть, от уже одна пара приладналася різати липу, і коли б Ярема був доброю людиною — він поміг би їм нарізати дерева на цілу церкву.

— Що ти там кажеш?— гукають йому.

— Я стрілятиму! Вертайтесь назад!— от що каже Ярема, а люди регочуться. Може він з глузду з'їхав, або п'яний,—

нехай витверезиться, го - го. Раптом Ярема вихоплює револьвер, стріляє вгору два рази, люди спантеличено, як один, ідуть задом назад, руки їм опущені, підходять все ближче до села, не зводячи переляканих очей з Яреминого револьвера, — хай йому біс, він проводить револьвера по людях, наче косить. У селі всі разом повертаються до Яреми спиною і так само мовчки біжать вулицями.

Ярема просто не пригадує, як це все трапилось. Власне, він би й не стріляв на людей, коли б гнались — кинути міг бомбу, налякати, не більше. Дуже радий, що на цьому скінчилось, принаймні, липи цілі.

Додому вернувся пізно вночі, зовсім не сподіваючись, щоб з - за хати до нього могла вийти постать. Нерви йому знов напружились, він звів револьвер. Але це був Григорій, що без ноги.

Він радить Яремі не йти в хату, скаже дещо тихенько й тут — ну, хоч не світи лампи, Яремо!

— Мене не вб'ють — сказав Ярема, поклавши біля себе бомбу й револьвер.

— Запни вікна! — хвилюючись порадив Григорій і сам ряднами позавішував вікна.

— Що там нового? — навмисне голосно сказав Ярема.

О, нового багато! — люди нахваляються на Ярему, липи таки зріжуть, коли ж Ярема вдруге стане їм на перешкоді — його зв'яжуть і посадять в глибокий льох. Так, принаймні, говорив Жменя і голова сільської ради.

— Може нехай собі ріжуть, Яремо?

— Я не дам, от що я зроблю!

— Але їх багато, пів села.

— Зовсім небагато, один Жменя! — А втім Ярема такий стомлений і вже не знає, що й думати.

Він справді таки розгубився, люди — річ страшна, може щось вигадав Григорій, він з охотою послухає.

Правда, вигадав, але воно чи варте чого, — треба, щоб негайно приїхав Терешко. Його боїться навіть голова 143

144 сільської ради. Тепер темно, Григорій дасть коней під верх, аби тільки хто зважився зараз їхати до міста. На думку Григорія,— краще доручити цю справу Петрові. Що скаже Ярема?

Ярема з усім погоджується. З кінями їде до Констанції, нехай Петро їде, поки темно,— що? Гриша теж хоче їхати, назад прийде пішки, він уже благає й плаче.

— З богом!— шепоче Ярема.— Тільки не впадь, Гришо.

У темряві туго задзвеніла земля.

— Куди вони поїхали?— занепокоєно спитала Констанція.

— Запни вікна і сядь біля мене. Отак. Хлопці поїхали до батька.

Констанція покійно сідає біля Яреми, все ще збентежена, але потроху заспокоюється. Може Ярема приніс їй перстень, чого доброго?

— І приніс,— Ярема хоче, щоб вона подала руку, тільки праву, ну, коли брудна — давай ліву.

Перстень новий, горить, як жар.

— Він мідний, Яремо?

Ні, золотий. Це був один золотий у Гершка, правда, проба трохи затерта, її зовсім не видно, але перстень золотий.

Говорять про перстень, як його берегти, щоб не пошкрібавсь, якось воно далі буде, тільки одно смішно, що перстень на лівій руці, так носять удови, он то як. Ярема вхопив праву руку Констанції,— ти, дівчино, не пустуй, ще не вдова, слава тобі боже, на правій руці мусить бути Яремин перстень,— що за сатана, це Кригів перстень!— вражено скрикнув Ярема.

— Кригів, Яремо?— не розуміє Констанція. Ах, так, вона була така нерозважна, витягла цей перстень з помийниці й одягла собі на пальця. Ярема хіба забув, як вона кинула перстень з синім камінчиком в помийницю? То ж бо й то. Помилку завжди можна виправити, от хоч би зробити

так:— Яремин перстень нехай буде зверху, Кригів під ним.

Ярема пристає на це, коли він їй так уже дорогий.

— Хто?— насторожилась Констанція.

— Кригів перстень.

— Мені й твій дорогий, коли хочеш знати.

— Дорогий?— несподівано кинувсь Ярема до неї з руками.— Дорогий?

Ой, ця молодість,— тільки не забувай, Яремо, що ми самі в хаті, Констанції страшно, не будь дурний і не думай про себе багато.

— Руки, де твої руки, Яремо!

Минув день, другий,— Терешка не було. Ярема навідувався до лип, ходив туди вночі, але там була осінь, у верхах вітер і більше нікого. Люди так само збирались біля Гершкової крамнички, це було й здавна, та Ярема спостеріг, що люди замовкали або переводили балачку на інше, коли він до них наближався. Він почав непокоїтись, особливо турбували його Петро й Гриша, вони наче під лід пішли.

А сьогодні, цілком випадково і вперше за все своє життя, до Яреми прийшов голова сільської ради, дебелий мужик, з рудою бородою і підрізаним чубом. Просто диво, захотів води і не міг витримати,— будь ласка, Яремо, дай кухоль.

Ярема мовчки дав напиться.

Потім у Яреми дуже вбого, навіть на столі немає скатертини і все таке інше. Борони боже, голова зовсім не гудить Ярему, що той відмовився пасти череду, навпаки, він тільки уперше бачить такі злидні.

— Ви краще обійдіть усе село!— промовив Ярема.

О, то зовсім інша річ. Голова сільської ради дасть Яремі дещо заробити. Треба до міста віднести різні папери, важливі справи.

— Ти не заробив би, Яремо, на цьому трохи грошей?

Ярема вибухнув диким реготом.— Ха - ха, геть з моєї хати, бо я можу тебе застрілити, як собаку!— Голова уже 145

146 на вулиці, а Ярема регочеться без упину, на нього страшно було глянути, хапався за груди, качався на полу,— ха - ха, він був наче збожеволів. Та прийшов вечір і йому було вже не до сміху.

Це був незабутній вечір!— Ярема вибіг за село до лип простоволосий, наче вискочив з полум'я, щось вигукує, але його не чують, люди сунуть лавою просто на Ярему, все далі й далі одтискують його в степ, вони не бавитись вийшли, коли він хоче знати.

— Не доводь до гріха!— сказав Жменя, виступаючи попереду з сокирою.

Ось уже остання липа, Ярема опинився в степу, чує, як з гулом упала біля села одна липа, а люди йдуть за ним мовчки, похмуро, наче видима смерть. Знов упала друга липа, а люди все йдуть і йдуть, не прискорюючи кроку. Упала третя липа, Ярема наче прокинувся, вхопив револьвера і націлившись на Жменя,— вистрілив. Той схопився за лікоть і випустив сокиру. Лице йому перекривилось. Та це було усього яка мить, Жменя вхопив сокиру, щось вигукнув, і вся лава людей, як один, побігла до Яреми.

Він розгубився. Йому порятунку не може бути, треба утікати, він біжить, відчуваючи нестерпучий біль у коліні, де давня куля, а люди також не відстають од нього ні на крок, хтось кинув Яремі в слід сокиру, вона черкнула його по носі — і, головне, це робилось тихо, що доводило Ярему до розпачу. Уже не було чим дихати, він чув, як йому за спиною дихали люди, ще момент і вони притопчуть його важкими чобітьми. Тоді Ярема вхопив бомбу.

— Кидаю!— скрикнув і впав на землю.

Може лежав хвилину або п'ять — вибуху не було. Він звів трохи голову і побачив дивну картину:— люди, як сніги лежали на землі, не поворухнувшись, здавалось, вони не дихали, один Жменя біг до села, а з - за могили мчало двоє коней з одним вершником.

Терешко здалеку бачив, що тут відбулось, його тільки здивувало, чому раптом усі попадали на землю.

— Я кинув бомбу, а вона не розірвалась,— сказав Ярема.

— Бо я її розрядив!— Терешко під'їхав до людей. Вони дивились у землю і струшували з себе сухе листя. Вони навіть можуть розійтися, коли цього хоче Терешко. Трапилась помилка, Жменя напоїв їх горілкою, вони тут ні дочого, правда, жаль трохи лип.

— Ми й підемо, даруй нам, Терешко!— те й се, вони засоромлено поспішають до села, хай їм біс, цим липам і церкві разом з Жменею, вони могли б покалічити Ярему.

— Ти нікого не вбив, Яремо?— спитав Терешко.

— Нікого, тільки поранив Жменею і то в лікоть.

— Мало, от що я тобі скажу!— Терешко пішов додому. Констанції сказав, що Петро й Гриша залишились у місті,— але про це завтра, краще гаси лампу, Констанціє. Уже в темряві почав розповідати про пригоду під липами, аби він запізнився на годину — Ярема досі лежав би трупом.— Ти чуєш, Констанціє?

Чує, тільки їй це не цікаво. Вона спитала, як там у місті.

Нічого особливого,— ага, бачив Крига, він поїхав до Сибіру і більше не вернеться.

— Чому ти не спиш, Констанціє?

Вона сидить біля вікна, голова їй похилена. Її зовсім на сон не клонить.

— Тобі не страшно, що надворі темно?— раптом спитав Терешко.— Я забув сказати Яремі, щоб він прийшов до мене ще до схід сонця. Коли не спиться — піди й скажи йому, Констанціє.

Вона іде. Стукає до Яреми в шибку, це вона, Констанція, прийшла усього на одну хвилинку.

— Це ти? Сідай, я не гашу світла, усе думаю, ну, сідай же, Констанціє. Батько спить?

Спить. Оце казав, щоб Ярема прийшов уранці.

— Добре. Посидь іще трохи, Констанціє — він ходить 147

148 по хаті, не знає вже, який він і щасливий, завжди сам один, сумно, наче в могилі.

Ярема справді таки засумував і замовк.

— А твій перстень потемнів, глянь сюди!— сказала Констанція.

Ярема бере її за руку, дивиться на свій перстень,— ну, що вона вигадала, перстень і не думав темніти, аби не було цього персня з синім камінчиком — Яремин ніколи не потемніє. Помилка очей, не більше. Краще було б, аби вона скинула той перстень з синім камінчиком.

— Скинути? Ні, я його не скину, він дорогий!— засміялася Констанція.

Ярема уже сідає рядом з нею.

— Ах, та скинь же цей перстень!

Вона випростовується, лице їй блідне, вона уся тремтить.

— Скинути? Хочеш, щоб я скинула? На, викинь його!

Ярема викинув з хати персня з синім камінчиком, щільно причинив двері і мовчки схопив Констанцію в обійми. Вона не пручається, тільки тремтить уся, їй страшно, уже не сила боронитись, а він наче збожеволів, цілує її,— Яремо, дивись, лямпка впаде!

Лямпка падає з столу й гасне.

— Лямпка!— скрикнула Констанція.

ДАЛІ БУДЕ